

**AZƏRBAYCAN SİYASİ TƏŞKİLATLARININ ANTIMÜSƏLMAN
FƏALİYYƏTƏ VƏ TƏBLİĞATA QARŞI MÜBARİZƏSİ
(NOYABR 1917 – MART 1918)**

Aygün Əzimova
AMEA A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutu
aygun.azimova77@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan milli qüvvələri, müsəlman sosialistlər, antimüsəlman təbliğat, təxribatçılıq hərəkatları, Bakı Soveti

Məqalədə 1917-ci il Fevral inqilabından sonrakı dövrdə ideologi baxımdan əks qütblərdə olan Azərbaycan milli qüvvələri və müsəlman sosialistlərin – eserlərin və hümmətçilərin fəaliyyətində oxşar mövqeyin meydana çıxmasını və müəyyən tarixi şəraitdə onların yaxınlığını şərtləndirən amillər təhlil edilmişdir. İlk növbədə inqilabdan sonra yaranan ictimai-siyasi vəziyyətin spesifik xüsusiyyətlərigöstərilmiş,ictimai-siyasi mühitdə vüsət alan antimüsəlman təbliğat və təxribatçı hərəkatların Azərbaycan siyasi qüvvələrinin mövqeyinə təsiri təhlil edilmişdir. Eləcə də sosialist təbliğatının antimüsəlman xarakterini müəyyənləşdirən cəhətlər müəyyən edilmiş, Rusiyanın bütün ərazisində inqilabdan sonra xarakterik hala çevrilən təxribatçılıq hərəkatlarının Azərbaycanda da geniş yayıldığı qeyd olunmuş və bunun həm sosialistlərin fəaliyyəti, həm də erməni amili ilə bağlılığı göstərilmişdir.

Araşdırma zamanı başlıca mənbə olaraq dövrü mətbuat materiallarına müraciət edilmişdir.

**БОРЬБА АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПОЛИТИЧЕСИХ ОРГАНИЗАЦИЙ
ПРОТИВ АНТИМУСУЛЬМАНСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И
ПРОПАГАНДЫ (НОЯБРЬ 1917 – МАРТ 1918)**

Айгюн Азимова

Ключевые слова: азербайджанские национальные силы, мусульманские социалисты, антимусульманская пропаганда, провокационная деятельность, Бакинский Совет

В статье проанализированы факторы, обусловившие после Февральской революции формирование схожей позиции азербайджанских национальных сил и мусульманских социалистов (эсеров и гумметистов), находившихся на разных идеологических полюсах, их сближение в

конкретных исторических условиях. В первую очередь, раскрыты специфические особенности сложившейся после революции общественно-политической ситуации, проанализировано влияние антимусульманской пропаганды и провокационной деятельности, которые получили широкий размах в общественно-политической среде, на позицию азербайджанских политических сил. Кроме того, раскрыта сущность пропаганды местных структур общероссийских социалистических организаций против мусульманского населения, подчеркнуто широкое распространение в Азербайджане провокационных действий, ставших характерным явлением на всей территории послереволюционной России, показана их связь как с деятельностью социалистов, так и с армянским фактором.

В процессе исследования ключевым источником выступили материалы периодической печати.

FIGHT OF AZERBAIJANI POLITICAL ORGANIZATIONS AGAINST THE ANTI-MUSLIM ACTIVITIES AND PROPAGANDA (NOVEMBER 1917 - MARCH 1918)

Aygun Azimova

Keywords: *Azerbaijani national forces, Muslim socialists, anti-Muslim propaganda, provocative activity, Baku Soviet*

The factors that led to the formation of similar positions of the Azerbaijani national forces and Muslim socialists (SRs and Hummetists) after the February Revolution, being in various ideological poles, and their sharp confrontations are analyzed in the article. First of all, the specific features of the socio-political situation that arose after the revolution were analyzed, the impact of anti-Muslim propaganda and provocative activities, which gained wide scope in the socio-political environment, to the position of the Azerbaijani political forces. Moreover, the essence of the propaganda of local structures of all-Russian socialist organizations against the Muslim population is revealed, the widespread occurrence in Azerbaijan of provocative actions that have become a characteristic phenomenon throughout post-revolutionary Russia is emphasized, their connection both with the activities of the socialists and with the Armenian factor is shown.

In the process of researching, materials of the periodical press were used as the key source.

Giriş. 1917–1918-ci illərdə Azərbaycanda siyasi qüvvələrin mübarizəsi müxtəlif siyasi konfiqurasiyaların meydana çıxması ilə müşayiət olunurdu.

Bunlardan biri də azərbaycanlıların daxil olduğu milli və sosialist siyasi qüvvələrin kəskin ideoloji mövqe fərqlərinə baxmayaraq bəzi məqamlarda eyni mövqedən çıxış etmələrində özünü göstərmişdi.

Bəhs edilən dövrdə Azərbaycanda (Burada konkret olaraq, Bakı quberniyası və Bakı şəhəri götürülür) ümum-Rusiya sosialist partiyalarının yerli təşkilatları (eser, menşevik və bolşevik təşkilatları) vələcə də müxtəlif qeyri-müsəlman millətçi qrupların daşıyıcısı olduqları antimüsəlman təmayüllərbaş qaldırmış, nəticə etibarilə sosialistlərin antimüsəlman ritorika nümayiş etdirənsiyasi təbliğatında və təxribatçı hərəkatlərində özünü göstərmişdi.

Hələ inqilabdan sonrakı ilk aylardan sosialistlər müsəlman əhalinin inqilabi tədbirlərə qarşı olduqları qənaətində idilər. Bu cür münasibət Azərbaycanda sosialistlərin fəaliyyətində bir yönəlişikliyə (ustanovkaya) çevrildiyindən Azərbaycan milli siyasi qüvvələri əksinqilabçı, onun sosial bazası – müsəlman əhali isə əksinqilabı dəstəkləyən kütlə kimi qəbul olunurdu. Nəticədə sosialistlərin əksinqilabçı hesab etdikləri qüvvələrə qarşı təbliğatları faktiki olaraq müsəlman əhalinin geniş təbəqəsinə qarşı çevrilərək antimüsəlman mahiyyət daşımış olurdu. İnqilabi demokratik şüarların və inqilabi-demokratik ab-havanın hakim olduğu ictimai-siyasi mühitdə “müsəlman” sözü neqativ mənə yüklü ifadəyə çevrilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, istənilən inqilab cəmiyyətin siyasi və sosial-mədəni həyatında köklü dəyişiklik yaradan hadisə olaraq sabit dəyərlər sistemini dağıdır, əhalinin müxtəlif təbəqələrinin davranışında buxovları açır, bütün səviyyələrdə gizli potensialları üzə çıxarır, irrasionallığı artırır. Fevral inqilabı da bütün Rusiya ərazisində eyni vəziyyəti yaratmışdı. Bu da öz növbəsində sosial və siyasi qrupların fəaliyyətində təzadlılıq vəziddiyyətlik yaradırdı. Bu cəhət Azərbaycanda siyasi qüvvələrin mübarizəsinin təhlilində mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır. 1917-ci ilin martından Azərbaycanda gedən siyasi mübarizə təkcə siyasi addımların alqoritminin deyil, ictimai şüuru da formalaşdırən alqoritmin ifadəsi idi. Siyasi qüvvələrin rəhbər tutduqları siyasi ideyalar cəmiyyətdəki ab-hava ilə qarşılıqlı təsirə malik idi. Başqa sözlə, biri digərini istiqamətləndirirdi.

Antimilli təmayüllərin mövcudluğu və onun ictimai-siyasi həyata təsiri həmin dövrün mətbuat materiallarında dolğun şəkildə öz əksini tapmışdır. Mətbuat məlumatlarının ictimai-siyasi diskurs nəzərə alınmaqla tənqidi, müqayisəli və statistik təhlili dövrün siyasi və sosial tarixi aspektdən kifayət qədər obyektiv mənzərəsini yaratmağa, Fevral inqilabından sonra nəticə etibarilə müsəlmanlara qarşı yönəlmiş olan təmayüllərin necə ortaya çıxması və inkişaf dinamikasını müəyyən etməyə imkan verir.

1917-ci ilin ikinci yarısından siyasi səhnədə bolşeviklərin önə çıxması ilə onların siyasi ritorikasında Azərbaycan milli qüvvələrinə qarşı təbliğat şüarları daha da artmağa başlamışdı. Bu Azərbaycan siyasi qüvvələri icərisində

Müsavat partiyasının rəhbərliyi altında milli demokratik qüvvələrin mövqeyinin güclənməsi ilə bağlı idi. Oktyabrın 22-də Bakı Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetinə (Bakı Soveti) keçirilən seçkilərdə müsəlman fəhlələrin güclü dəstəyini qazanan Müsavat partiyası onların mənafeyinin müdafiəçisi olaraq Bakı Sovetinə keçmək imkanı əldə etmişdi. Əlbəttə, bu Bakı proletariatını yalnız özünün sosial bazası hesab edən sosialistləri və ən əsası da bolşevikləri narahat etməyə bilməzdi.

Noyabrın 9-12-də Bakıda keçirilən Zaqafqaziya Müsəlman Milli Komitəsi tərəfindən müsəlman milli komitələrinin konfransı milli qüvvələrin məqsədlərini daha açıq şəkildə ortaya qoymuşdu. Rusiya federasiyasında yeni muxtar siyasi vahid yaratmağa nail olmağı tələb edən konfransda komitə Milli Müsəssislər Məclisi çağırılması barədə qərar da vermişdi. Sözsüz ki, bu azərbaycanlılar üçün əlamətdar bir hadisə idi və milli mətbuatda bu hadisə yüksək qiymətləndirilərək millətin siyasi və milli özünüdərkədə yeni eraya qədəm qoyduğu bildirilmişdi [26]. Bundan sonra sosialist mətbuatında Qafqazda müsəlman burjuaziyasının “gəlmə elementləri qovmağı” arzuladığı barədə yazılır və artıq milli qüvvələrə qarşı qəti mübarizə aparılmasına çağırış edilirdi [33]. Müsavat partiyasına qarşı sosialistlərin, ilk növbədə bolşeviklərin səsləndirdikləri əsas arqument onun sosial bazasında “müsəlman mülkədar-bəy və burjuaziyası”nın mühüm yer tutması idi. Həm bolşeviklərin, həm də ayrıca olaraq Bakı Sovetinin mətbuat orqanında Azərbaycan milli-demokratik hərəkatına qarşı təbliğat həmin aspektdən aparılırdı.

Oktyabr çevrilişindən sonra bütün Rusiya ərazisində Cənubi Qafqazda sosial-iqtisadi vəziyyətin pisləşməsi hadisələrə obyektiv amillərin təsirini artırır və sosialistlərin məqsədyönlü siyasi təbliğatına daha münbit şərait yaradırdı. 1917-ci ilin dekabrından isə Qafqaz cəbhəsindən rus ordusunun tərxis edilməsi prosesi hadisələrə ciddi təsir edirdi. Belə ki, geri qayıdan rus ordusunun Cənubi Qafqaza sərnəşin daşınması ilə yanaşı ərzaq və s. ilə təchizat üçün başlıca nəqliyyat vasitəsi olan dəmir yollarında vaqonların çoxunu müsadirə etməsi nəticə etibarilə qəzaların ərzaq təchizatında fasilələr yaradaraq böhranlı vəziyyətə gətirib çıxarmışdı. Üzü qısa doğru əhalinin ərzaq əldə edə bilməməsi vəziyyəti daha da ağırlaşdırmışdı. Bu da öz növbəsində yerlərdə oğurluq və qarət hallarına imkan yaradırdı. Rus ordusunda xidmət edən və tərksilah olunduqda əlində xeyli silah qalan erməni və rus əhalidən fərqli olaraq hərbi xidmət hüququndan məhrum edilən müsəlman əhali özünümüdafie işində acınacaqlı durumda idi. Müsəlman əhali həm ayrı-ayrı qarətçilərin, həm də tərxis edilən rus və xüsusən, erməni əsgərlərin zorakılığına məruz qalırdı. Belə olduqda, məntiqi olaraq yerlərdə müsəlman əhlinin müəyyən hissəsi özünümüdafie məqsədilə silah əldə etməyə cəhd edirdi. Əksər hallarda buna nail ola bilməsələr də, müsəlman əhalidəhətta belə bir istəyin olması qeyri-müsəlmanlar arasında narahatlığa səbəb olurdu. Nəticədə bir tərəfdən

müsəlmanların silahlanması, digər tərəfdən isə müsəlman əhalinin ərzağı gizlətməsi barədə şaiyələr sürətlə yayılaraq qeyri-müsəlmanlar arasında antimüsəlman əhvali-ruhiyyəni gücləndirirdi. Hərbi gücə malik olmayan Azərbaycan milli qüvvələri yerlərdə hərə-mərcliyin qarşısını ala bilmirdilər. Aclıq təhlükəsindən ortaya çıxan qarətçilik hadisələrinə müxtəlif milli rakurslardan baxışlar isə siyasi müstəvidə aqressiv ritorikaya gətirib çıxarırdı.

Həmin vaxt Azərbaycan milli ictimai-siyasi xadimləri bu vəziyyətin yaradacağı fəsadları görür və hər hansı insidentin qarşısını vaxtında almağa çalışırdılar. Elə bu səbəbdən yanvarın əvvəlində Zaqafqaziya Komissarlığında fəaliyyət göstərən M.Y.Cəfərov, F.Xoyski, X.Xasməmmədov, X.Məlik-Aslanov Tiflisdən Şulaveri, Göyçay, Salyan, Qazax, Bakı, Yelizavetpol quberniya və qəza komissarlarına, milli təşkilatlara teleqrafla müraciət edərək burada baş verə biləcək təxribatların bölgə üçün mənfi nəticələrə gətirib çıxaraacağından narahatlıq bildirmiş və onların qarşısını almaq üçün tədbirlər görülməsinə göstəriş vermişdilər [55]. Lakin baş verənlər, xüsusən, Şamxor hadisəsi və onun fəsadları milli qüvvələrin bu istiqamətdə uğurlu fəaliyyətini mümkün edirdi.

1918-ci ilin yanvarın 9-da Cənubi Qafqaz dəmir yolunun Şamxor stansiyasında rus ordusunu aparan eşelonların tərkisilahlı edilməsindən sonra inqilabi-demokratik mətbuat orqanları hesab edilən sosialist partiya qəzetlərinin, eləcə də Bakı Sovetinin mətbuat orqanı (İzvestiya Bakinskoqo Soveta) məqsədyönlü şəkildə milli demokratik qüvvələri üzərinə ideoloji hücumu güclənmişdi.

Sözsüz ki, Azərbaycan milli qüvvələri Şamxorda tərkisilahlı əməliyyatından yararlanmışdılar. Lakin bütün şərtlər onların əleyhinə olduğu şəraitdə azərbaycanlıların özünümüdafiə ehtiyacının diktəsi ilə həyata keçirdikləri bu addım nəticə etibarilə onların əleyhinə çevrilmişdi. Antibolşevik qüvvələr və bolşeviklər rus ordusu silahlarına sahib olmaq istəyirdilərsə, silah əldə etmək istəyən üçüncü qüvvənin – başıpozuq qarətçi dəstələrin (Əslində, heç onların milli mənsubiyyəti də aydın olmurdu.) mövcudluğu hamı üçün problem yaradırdı. Çox vaxt mətbuatda heç bir siyasi qüvvə tərəfində olmayan bu dəstələrin hərbi eşelonlara hücumu Azərbaycan milli siyasi qüvvələrinin adına çıxarılırdı.

Mövcud vəziyyət tək milli siyasi qüvvələrə qarşı təbliğat deyil, eyni zamanda müsəlman əhaliyə qarşı yönələn və onları milli qüvvələrin təsir dairəsindən çıxara biləcək müxtəlif təxribatçı hərəkatlar üçün də münbit şərait yaradırdı. Başqa sözlə, antimüsəlman təbliğat konkret hallarda təxribatçı hərəkatlara da meydan açır.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, “təxribat” ifadəsi həmin dövrün ictimai-siyasi leksikonunda ən çox işlənən ifadələrdən biri idi və xüsusilə 1918-ci ilin yanvar-mart ayları boyunca Bakının gündəlik ictimai-siyasi həyatında

təxribatçılıqla mübarizə mövzusu daha geniş yer almışdı. Doğrudur, siyasi qüvvələrin hər birinin mətbuat orqanında bu cür hallara qarşı mübarizəyə çağırış edilirdi. Lakin eyni zamanda bəzi siyasi qüvvələr öz fəaliyyətlərinin mənfi nəticələrini məhz “təxribatçılar”ın adına çıxarırdılar. Mətbuat materiallarının təhlilindən aydın olur ki, təxribatçılığa qarşı ən çox həyəcan təbili çalan Bakı Soveti özü belə hərəkatlərə zəmin yaradırdı. Bu dövrdə Sovetinməhz bolşeviklərin rüporuna cevrilən rəsmi qəzetində Şamxor hadisəsi ilə bağlı yazılar da bunu təsdiq edir. Belə ki, həmin vaxt qəzet əsgərlərin dilindən hadisə barədə silsilə yazılar çap edirdi. Təkcə 12 yanvar sayında Şamxor hadisəsi üç ayrı-ayrı başlıq altında təsvir edilmişdi. “Bakıya gələn rus əsgəri” adlı məqalədə hadisələr zamanı erməni hərbi hissələrinin əsgərlərə hücum etməyə çağırıldığı, lakin onların qəti şəkildə: *“Biz rus əsgəri ilə cəbhədə vuruşmuşuq. Onlar bizim qardaşımızdır”* söyləyərək etiraz etdikləri və əksinə erməni hərbi hissələri tərəfindən patrullar qoyularaq Yelizavetpol (Gəncə) ərazisində anarxiya və özbaşınalığın qarşısını almağa çalışmaları qeyd olunmuşdu [43]. Tərkisilahlı edildikdən sonra müsəlmanlar tərəfindən əsgərlərin əşyalarının qarət edilməsi barədə məlumatların rus (və ya bütünlüklə qeyri-müsəlman) oxucuya təsirini təsəvvür etmək isə çətin deyil. Göründüyü kimi, əsas diqqət müsəlmanların üzərinə yönəldilir və ermənilər faktiki olaraq məsələdən kənar qalırdılar. Sınıf düşmən kimi “müsəlman-tatar mülkədarlar” göstərilərsə də, işlədilən cümlələrdə vurğu “mülkədar və bəy” ifadəsinin deyil, “müsəlman” ifadəsinin üzərinə düşürdü.

Məhz Şamxor hadisələrindən fürsət kimi yararalanan və Azərbaycan milli qüvvələrini əsas hədəfə alan Bakı Sovetinin rəhbəri və Rusiya Xalq Komissarları Soveti tərəfindən Qafqazın Fövqəladə Komissarı təyin edilən S.Şaumyan öz məqsədlərinin daha açıq və kəskin şəkildə ifadə etməyə başlamışdı. Fevralın 13-də (31 yanvar) dərc etdirdiyi “Yelizavetpol hadisələri haqqında həqiqət” adlı yazısında o, Müsəlman Milli Şurasını qəti ittihamla “cinayətkaryuva” adlandırır və onun “süpürülüb atılması”nı zəruri hesab edirdi [20, s.211]. Müsəlman zadəganlarının əksinqilabçı olması ilə bağlı öz dəlillərini göstərən Şaumyanın fikrincə, rus ordusunun tərkisilahlı olunması müsəlman zadəganlarına aqrar hərəkatı (Azərbaycanın bəzi qəzalarında kəndlilərin mülkədarlara qarşı baş verən çıxışlar nəzərdə tutulur.) dayandırmaq və Azərbaycan xanlığını elan etmək üçün mürtəcə alaylar yaratmağa lazımdır. Şaumyanın həmin bölgədə ermənilərə qarşı heç bir halda təhlükə yaratmayan Azərbaycan bəylərini bu hərəkatları etməklə “erməni-müsəlman qırğınına hazırlıq gördükləri”ni [20, s.213] bildirməsi isə açıq-açıq təxribatçı mahiyyət daşıyırdı.

Həmin vaxt Şaumyanın bu cür ritorikasını milli qüvvələrin nümayəndələrini ciddi narahat etmiş, onun həm Şamxor hadisələri ilə bağlı olaraq çap etdirdiyi məqalələr, həm də müsəlman kəndlilərə müraciəti ciddi

etiraz doğurmuşdu. “Açıq söz” və “İttihad” qəzetlərində Şaumyanın Azərbaycan kəndlilərinə müraciətinə münasibət bildiren məqalə müəllifləri onun nə məqsəd güddüyünü diqqətə çatdırır və *“erməni kəndlisinin hal-hazırda öz bəy və dövlətliləri ilə bir yerdə qiyam edərək erməni millətinin müqəddəratını həll etmək ilə məşğuldurlar”*, deyərək müsəlman kəndliləri də milli mənafe naminə həmrəyliyə çağırırdılar[23].

Şamxor hadisəsi ilə bərabər Muğan və Lənkəran ərazisində baş verənlər də bir qayda olaraq erməni və rus mətbuatında həyəcanlı xəbərlər şəklində və açıq təxribatçılıq ruhu ilə təqdim edilirdi. Bir neçə məqalə istisna olmaqla yalnız rus kəndlilərinin hücumlara məruz qalmasından, hətta tamamilə məhv edilmək təhlükəsindən bəhs olunur və qəzanın digər müsəlman kəndlilərinin əhalisi də quldurluqda ittiham edilirdi. Daha çox millətçiliyi ilə seçilən kadetlərlə yanaşı, eserlər, qismən menşeviklər də müsəlman milli qüvvələrinə qarşıbarışmaz münasibətlərini sət şəkildə ifadə edirdilər.

Bolşeviklərin siyasi xəttini tutan Bakı Sovetinin istiqamətləndirdiyi təbliğat kampaniyası Bakı quberniyası ərazisində yaşayan rus əhalini dən müsəlmanlara qarşı yönələn təmayüllərin təsiri altına salırdı. Onsuz da, rus ordusunun cəbhəni tərk etməsi rus əhali üçün ilk növbədə mənəvi cəhətdən dayağın itirilməsi demək idi. Bu cür hadisələrin baş verməsi isə ruslara qarşı düşmənçiliyin ifadəsi kimi qəbul olunurdu. Təsədüfi deyil ki, Bakıda və digər yerlərdə rus milli şuraları və onun yerli təşkilatları Muğan və Şamxor hadisələrindən sonra yaradılmışdı [38]. Hətta 1918-ci ilin əvvəlindən Bakıda 4 batalyondan ibarət rus milli polkunun təşkilində başlanılmışdı [11, s.82]. Anti-müsəlman təbliğatın genişləndiyi bir vaxtda rus əhalinin yerlərdə təşkilatlanması və silahlanması Bakı Sovetinin həmin yerlərdə dayaqların yaranması demək idi.

Bu vəziyyətdə baş verənlərə daha adekvat qiyməti Azərbaycan milli demokratları verirdilər. Onların fikrini ifadə edən “Açıq söz” qəzetində qəzalarda baş verənlər təhlil olunur və burada qarətçiliyin baş alıb getməsinin səbəbi ilk növbədə aqlıqla, sonra isə aylarla davam edən hakimiyyətsizliklə əlaqələndirilirdi [15]. Həqiqət isə bu idi ki, mövcud vəziyyət yenə də müxtəlif rəqurslardan qiymətləndirilirdi.

Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də getdikcə məsələyə erməni amilinin daha ciddi təsir etməsi idi. Təxribatçı şaiyələrin yayılmasında erməni təşkilatları mühüm rol oynayırdılar. Hələ 1917-ci ilin yazından Qafqazda müsəlmanların silahlanması barədə şaiyələr yayan ermənilər özlərinin silahlanmalarına haqq qazandırmaya çalışır və daha da artıq silahlanmaya nail olurdular. Rus ordusu Qafqaz cəbhəsini tərk etməyə başlayandan sonra isə daşnaklar dəmir yollara öz agentlərini qoyaraq müsəlmanların yüklərini yoxlayır və müsəlmanların silahlanması barədə şaiyələri daha da artırır dılar [16; 3, s.267]. Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatlar dayanmadan öncə də erməni əsgərləri fərarilik edərək yaşadıkları

kəndlərə qayıdan zaman özləri ilə oğurluq silah gətirirdilər və nəticədə həmin kəndlərdə silahlı kəndlilər qrupu əmələ gəlirdi [3, s.267].

Lənkəran qəzasında cüzi sayda olan ermənilər “müsəlman alayı rusları qıracaq”, “müsəlmanlar xristianları qıracaq” kimi şayiələr yayırdılar. Sonradan müsəlmanlar ruskardan niyə onları öldürmək istədiklərinin səbəbini soruşanda onlar “*ermənilər deyiblər ki, siz bizi qıracaqsınız*” kimi ifadə işlətmişdilər [57, v.101]. Aralarında ermənilər olan bəzi bolşeviklər özləri də “Vəhşi diviziya” əleyhinə təbliğat apardıqlarını etiraf edirdilər [57, v.101].

Əlbəttə, bu vəziyyət azərbaycanlıların daxil olduğu müxtəlif təmayüllü siyasi qüvvələrin müvafiq reaksiyasını və əməli addımlarını tələb edirdi. Azərbaycan milli qüvvələri hər vəchlə mövcud gərgin vəziyyətin aradan qaldırılmasına çalışır və bu məqsədlə bir neçə istiqamətdə iş görülürdü. İlk növbədə dəmir yollarında qatarların təhlükəsiz hərəkətini təmin etmək üçün Bakı Soveti və müxtəlif millisiyasi qüvvələrlə birgə fəaliyyətə cəhd edirdilər. Dəmir yolların mühafizəsi və hərəkətin təmin edilməsi məsələsi 1918-ci ilin yanvar-mart aylarında milli qüvvələrin dəfələrlə müzakirə edərək həllinə nail olmaq istədikləri ən mühüm məsələlərdən biri idi.

Yanvarın 31 (köhnə stillə 18 yanvar) – dəhəm azərbaycanlıları, həm də digər millətləri təmsil edən təşkilatların ümumi yığıncağında da Cənubi Qafqaz dəmir yolunda vəziyyət müzakirə edilmişdi. Yığıncağı təşkil etməkdə məqsəd ilk növbədə yaranmış vəziyyətin səbəblərinin düzgün müəyyən etmək və hər hansı yanlışlıq yarada bilən təfsirlərə yol verilməsinin qarşısını almaq idi. Baş verənlərin milli zəmində olmadığını ictimaiyyətin diqqətinə çatdıran milli təşkilatların qəbul etdikləri ümumi qərarla stansiyalarda rus, azərbaycanlı, erməni və gürcü əsgərlərindən ibarət kifayət qədər güclü dəstələr qoyulması, stansiyalara yaxın kəndlərin əhalisindən xəzinə hesabına milis dəstələri təşkil edilməsi nəzərdə tutulmuşdu [32]. Eləcə də, Zaqafqaziya Komissarlığına əsgərlər üzərinə hücumların təkrarlanmaması üçün hərbi eşelonların marşrutunun ya Batum-Poti yoluna dəyişdirilməsi, ya da Tiflis-Bakı yoluna tərksilah edildikdən sonra buraxılması təklif edilmişdi [18]. Əməli tədbir olaraq Yelizavetpol quberniyası ərazisində hərə-mərciliklə mübarizə üçün 1200 nəfərlik milis dəstəsi təşkil edilməyə başlanmışdı [13]. Yanvarın 26-da isə müsəlman ictimai təşkilatlarının iclasında Gəncə Müsəlman İctimai Təhlükəsizlik Komitəsinin özünüdəmir yolların mühafizəsini təmin etmək üçün müsəlman divizionunu göndərməsi qərara alınmışdı. Eləcə də, yaradılmaqda olan qırmızı qvardiya dəstələrinin də həmin əraziyə göndərilməsi üçün Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinə müraciət edilməsi də qərara alınmışdı [37].

Müxtəlif təmayüllü Azərbaycan siyasi təşkilatlarının fəaliyyətinin digər bir istiqaməti isə yerlərdə müsəlman təşkilatlarını ermənilərin silahlanması barədə məlumatlandırmaq idi. Fevralın 2-də (20 yanvar) Bakıdan Milli komitə üzvü İsa bəy Aşurbəyli öncədən Şamaxı İcraiyyə Komitəsinin üzvü M.

Veysova Bakıdan ermənilərin oraya 12 fərqlənən silah aparmaları barədə xəbər vermişdi [54, s.276]. Şamaxıdakı erməni və müsəlmanların daxil olduğu Millətlər Şurası bu məsələni müzakirə edərək gələn fərqlənlərdən ikisinin silahlarının müsəlmanlara verilməsi barədə razılıq əldə etmişdilər. Fevralın ortalarında (köhnə stillə əvvəli)isə Zaqafqaziya müftisinə və Müsəlman Komitəsinə teleqram ünvanlayan M.Ə. Rəsulzadə Şamaxıdan və Göyçaydan olan ermənilərdən ibarət dəstənin (cəbhədən qayıdan –A.Ə.) Bakıdan Şamaxıya yola düşdüyü və onların bu ərazidən keçdiyi zaman ekspresslərə yol verilməməsi üçün tədbir görülməsini xahiş etmişdi [36].

Dövr mətbuatının təhlili Bakıda Azərbaycan siyasi qüvvələrinin bütün təmayüllərinin xüsusən, yanvar - mart aylarında antimüsəlman təbliğata diqqət yetirdikləri və onun törədəcəyi fəsadlar barədə ciddi narahatçılıq keçirdiyini üzə çıxarır. Həm müsəlman sosialistlər, həm milli demokratlar bunların qarşısını almaq üçün tədbirlər görməyə çalışırdılar.

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə Bakıda bir necə milli şura və milli komitə var idi ki, eyni millətdən olan müxtəlif təmayüllü siyasi qüvvələr orada cəm olunmuşdular. Bolşeviklər qəti olaraq həmin qurumlara daxil olmaqdan imtina edirdilər. Lakin məlum olur ki, Azərbaycan milli qüvvələrinin təmsilçiləri ilə yanaşı müsəlman eserinə və hümmətçilərin təmsilçiləri 1918-ci ilin yanvarında milli şura müstəvisində bir araya gəlmişdilər.

Mövcud şəraitdə müsəlman əhalisiyasi yetkinlik nümayiş etdirərək şuradan iş tələb edirdi [61]. Sentyabr ayında seçilən Milli Şuranın artıq məhsuldar işləyə bilməyəcəyi aydın olduğundan yanvarın 25-də (12 yanvar) keçirilən iclasda onun yenidən seçilməsi qərara alınmış və yeni seçki lahiyəsi hazırlamaq üçün siyasi partiya nümayəndələrindən ibarət bir komissiya yaradılmışdı [17]. Partiyalararası komissiya (Azərbaycan dilli mətbuatda “İnterpartiyəniy komitet” kimi də qeyd olunur. – A.Ə.) adlanan həmin komissiya isə demək olar ki, “Mart hadisələri”nə qədər milli komitənin işini görmüşdü. Komissiyanın işində hümmətçilər və ittihadçılar fəal iştirak edirdilər. Ona əvvəlcə Mir Yaqub Mehdiyev başçılıq edirdi. Hümmətçilərdən isə sözügedən quruma üzv olaraq Soltan Məcid Əfəndiyev (Daha sonra S.M.Əfəndiyev sədr olmuşdu [25, s.42].) daxil edilmişdi. Vaxtilə sol eser və sonra hümmətçi olan Ə.Əhmədovöz kitabında 1918-ci ilin əvvəlində “Azərbaycan gerçəkliyinin bəzi xüsusiyyətləri səbəbindən bolşevik hümmətçilərin türk cəmiyyətinin liberal-demokratik burjua partiyaları ilə razılışma ilə fəaliyyət göstərdiyi”ni qeyd edir [25, s.44].

Ümumiyyətlə obyektiv baxılırsa, müsəlman sosialistlər bu zaman sosialist düşərgənin qeyri-azərbaycanlı tərkibində azlıqda qalaraq çətin vəziyyətə düşmüşdülər. Həmin dövrdə müsəlman sosialistlərin fəaliyyətinə aydınlıq gətirəcək materiallar az olsa da, hümmətçilərin şəhərdə vəziyyətin gərginliyini aydın dərk etdiklərini əminliklə demək olar. Doğrudur, Hümmət

təşkilatı da sinfi mübarizə təbliğatı aparırdı və faktiki olaraq onun fəaliyyəti milli demokratik hərəkatı zəiflətməyə yönəlmişdi. Lakin antimüsəlman əhvali-ruhiyyənin mövcudluğu və ələxsus da, artıq yanvar-mart aylarında təxribatçılıq hərəkatlarının artması Hümmət təşkilatını bu məsələlərə diqqət yetirməyə məcbur edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, təşkilatda tamamilə bolşevik xəttini rəhbər tutan hümmətçilərlə digər üzvlər arasında mövcud vəziyyətdən dolayı fikir ayrılığı yaranmışdı. Təşkilatın öncüllərindən biri M.İsrafilbəyli(Qədirlı) də öz xatirələrində “Mart hadisələri”ndən əvvəl Hümmət təşkilatı daxilində parçalanma olduğunu bildirmişdi [4, s.130].

İnqilabi-demokratik mətbuatın hadisələr barədə məlumatları birtərəfli verməsi və məsələyə yanaşması müsəlman demokratik ziyalıların da diqqətini cəlb etmiş və etirazına səbəb olmuşdu. Bakı Sovetinin mətbuat orqanında bir Azərbaycan ziyalısı kimi M.Əfəndiyev bu cür subyektiv məlumatların verilməsinə etiraz edərək: *“Bu tendesiyanın əhalinin bəzi hissələrinin məlum reaksiyası üçün nəzərdə tutulduğu”*nu bildirmişdi. Onun fikrincə, əsl günahkarlar haradasa gizlənilib, mətbuatda isə yalnız müsəlman *“Vəhşi Diviziya”*sı və *qara kütlə-tatarların (azərbaycanlılar – A.Ə) quldur dəstələri barədə car çəkilir. Müəllif: “Belə məlumatların nəticəsində yaşadığımız çətin dövrdə baş verə biləcək faciəli nəticələr nəzərə alınmır”* – deyərək, uzaqgörənliklə etiraz səsinə qaldırılmışdı [46]. Müəllifin əsas narahatçılığı məhz inqilabi mətbuat orqanının bu məsələni necə işıqlandırması idi. Redaksiyadan cavab məqaləsində isə Əfəndiyev “dırnaq arası demokrat” adlandırılaraq, bəy və mülkədar maraqlarının, millətçilərin müdafiəçisi kimi təqdim olunmuşdu [47].

Hümmətçilərin digər nümayəndəsi N.Nərimanovda *“Şamaxor hadisələri”* ilə bağlı informasiyanın mətbuatda birtərəfli qaydada verilməsinin doğuracağı nəticələrdən narahat olmuşdu. Lakin o, erməni burjuaziyasının maliyyələşdirdiyi “Baku” qəzetində *“müsəlmanlarla əsgərlər arasında atışmalar oldu”* cümləsi ilə verilən məlumatların rus əsgərlərdə necə fikir formalaşdıracağına diqqət yönəldirdi. Nərimanov baş verənləri daha düzgün təqdim etməyə cəhd edərək yazırdı: *“...silahları alanlar arasında erməni və gürcü əsgərləri də var idi, lakin tərksilah aparılan ərazi müsəlmanların ərazisidir deyərək, rus əsgərləri onlara yalnız müsəlmanların hücum etdiklərini düşünmüşdülər”*[43, s.70].

1918-ci ilin əvvəllərində Bakı quberniyası qəzalarında gərginliyin artdığını, xüsusən də antimüsəlman əhvali-ruhiyyənin mövcudluğunu görəndə Hümmət təşkilatı rəhbərliyi həmin yerlərdə də vəziyyəti yoluna qoymaq üçün iş görməyə də cəhd etmişdi. Fevralın 3-də (yanvarın 21-də) Hümmətin Mərkəzi Komitəsində doktor Talışinskiyin məruzəsindən sonra Astara ərazisində baş verən hadisələr müzakirə edilmiş və Hümmət təşkilatı tərəfindən Lənkəran və Astara hadisəsi ilə əlaqədar oraya hərbi dəstənin deyil, əvvəlcə təbliğatçıların göndərilməsi məqsədə uyğun hesab edilmiş və bunun Bakı Soveti İK-nə bildirilməsi qərara

alınmışdı. Həmcinin Partiyalararası Komissiya tərəfindən də sözügedən ərazilərə nümayəndələr göndərilməsi qərara alınmışdı [12].

Qeyd etmək lazımdır ki, 1917-ci ilin sonundan – 1918-ci ilin ilk aylarında təhlükəli vəziyyətdən dolayı müsəlmanların toplandığı mitinqlər Bakının ictimai-siyasi həyatında mütəmadi hala çevrilmişdi. Bunlarda müsəlman sosialistlərin nümayəndələri milli demokratlarla bərabər iştirak edərək əhalini düzgün məlumatlandırır və sayıqlığa çağırırdılar. Şamaxor hadisəsindən sonra yanvarın 29-da (16 yanvar) Bakıda Təzəpir məscidinin həyatında Zaqafqaziya Mərkəzi Müsəlman Komitəsi tərəfindən təşkil edilən böyük bir mitinqdə milli qüvvələrin nümayəndələri Ə.M.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə, Q.Qasimovla yanaşı müsəlman sosialistlər N.H.Vəzirov(eser), Məmmədov (hümmətçi) də çıxış etmiş və əhalini təxribatçılara inanmamağa çağırıbmışdılar [42].

Bu dövrdə şəhərdə yaranan gərginliyin səbəblərindən biri Bakı vəğzalında toplanıb qalan erməni əsgərlərinin burada müsəlman sərnəşinlərə qarşı açıq-aşkar zorakılığı, eləcə də əsgər geyimlilərin (“soldat libaslılar”) şəhərdə özbaşınalığı etməsi idi. Əsgər özbaşınalığından bezmiş mindən çox müsəlman fevralın 13-də (yanvarın 31-də) İsmailiyyə binasının qarşısına toplaşaraq bu hallara son qoyulmasını tələb etmişdi. Oradaca müsəlmanların özləri arasında silahlı qarovullar yaradılmasına başlanmışdı [6]. Xüsusi ilə ərzaq axtarılı bəhanəsi ilə müsəlman evlərinin və dükanlarının əsgər formalışəxslər tərəfindən axtarılması müsəlmanları hiddətləndirirdi. “Açıq söz” qəzeti də hər gün aparılan axtarışların fəsadlar verəcəyi, belə getsə, əvvəl-axır təxribatçıların öz məqsədlərinə çatacaqları barədə narahatlıqla xəbərdarlıq edirdi [1].

Belə vəziyyətdə Müsavat partiyası fəal şəkildə əhali arasında iş görürdü. Partiya öz komissarı Suleyman bəy Abdullayevin vasitəsi ilə əhalini məlumatlandırmağa çalışaraqbaş verənlərin təxribat olduğuna diqqət yönəldirdi [6].

Müsəlman eserlərin də fəaliyyətində eyni tendensiya özünü göstərməkdə idi. M.H. Vəzirov və müsəlman eserlərin digər nümayəndələri də şəhərdə hər hansı bir təxribatın qarşısını almaq üçün əsasən müsəlman fəhlələri arasında təbliğat işini gücləndirməyə və ümum-Rusiya sosilaist təşkilatlarının yerli təşkilatlarına müsəlmanların loyallığını nümayiş etdirməyə çalışırdılar. (Yeri gəlmişkən, hümmətçi M.İsrafilbəyli (Qədirli) Vəzirovun mahir natiq olduğunu qeyd edir [4, s.130].) Bu zaman müsəlman fəhlələr arasında birliyə çağırış şüarlarının artması diqqəti cəlb edir ki, Cənubi Qafqazda baş verən hadisələrin müzakirəsi məqsədilə fevralın 14-də (1 fevral) İsmailiyyə binasında keçirilən və 400 nəfər müsəlman fəhlənin iştirak etdiyi yığıncaqda da bu özünü göstərmişdi. Çıxış edənlər müsəlman fəhlələrini heç bir partiyaya bölünməməyə çağırıbmışdılar. Yığıncaqda qəbul edilən M.H. Vəzirovun təklif etdiyi qətnamədə müsəlman fəhlələrin Muğan və Lənkəranda rus əhaliyə, həmçinin dəmir yollarında müsəlman əhaliyə qarşı zorakılıq hərəkətlərinə qarşı çıxdıqları, onların Bakı Sovetinə etibar etdikləri və qırmızı

qvardiyanın yaradılmasını dəstəklədikləri bildirilmiş və Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsindən (Bakı Soveti İK)sovet hakimiyyətini tanıyan müsəlman fəhlələrin silahlandırılması xahiş edilmiş, Bakı Sovetindən pozuculuqla məşğul olanların çıxarılması tələb olunmuşdu. Eləcə də,hər hansı ekssesin baş verməməsi üçün Bakı vəğzalında komissiya yaradılması təklif edilmişdi [55].Diqqət çəkən mühüm məqamlardan biri də bu idi ki, burada Bakı Sovetindən müsəlman fəhlələrin proporsionallıq əsasında təmsil olunması və şəhərdə qayda qanunun yaradılması tələb edilmişdi[55].Müsəlman sosialistlər Bakı Soveti tərkibində müsəlman fəhlələrin azlığının onun siyasi kursuna təsirini düzgün müəyyənləşdirmişdilər.

Diqqəti cəlb edən digər məqamlardan biri həm milli-demokratlar, həm müsəlman eserlərin sosialistlərin müsəlman əhaliyə qarşı yönələn ittihamlarını qəbul etməmələri idi. Belə ki, yanvarın sonundaMuğandan Bakı Soveti İK-ə gələn teleqramlardan sonra Sovetdə bu məsələ ilə bağlı keçirilən iclasda sol eserlərin lideri İ.Suxartsev alovlu çıxış edərək sosialistləri müsəlman təşkilatları ilə “kəskin bir dil” ilə danışmağa çağırırmışdı [19, s. 439].Həmin vaxt M.Ə.Rəsulzadə ona qəti etiraz edərək bütün müsəlman təşkilatlarının rus əhaliyə qarşı düşmənçilikdə günahlandırılmasına qarşı çıxmış və hər vasitə ilə bölgədə baş verən toqquşmaların milli zəmində olmadığını anlatmağa cəhd etmişdi [50].Əslində digər sosialistlər kimi Suxartsevi də müsəlman hərbi qüvvələrinin təşkili narahat edirdi. Qəzada müsəlman milisinin qarətçilərlə mübarizəsini düzgün dəyərləndirməyən Suxartsev ümumiyyətlə əlində silah olan hər bir müsəlmanı eyni prizmadan görürdü. O, bütünlüklə Azərbaycan kəndlilərini və azsayda olan milli hərbi qüvvələrin mübarizə aparmaq təşəbbüsünü nəzərdə tutaraq adı çəkilən qüvvələri “burada və Şimali Qafqazda başlayacaq siyasi mübarizənin pöhrələri” adlandırmışdı [60].Göründüyü kimi, sosialistlərqarətçilik hərəkatlarını mahiyyətcə əksinqilabi hərəkat kimi qiymətləndirirdilər.Həmin vaxt Tiflisdə olan Şaumyan da uzaqdan bu polemikaya qarışaraq Rəsulzadənin sosialistləri tənqid edən çıxışına kəskin münasibət bildirərək onu millətçilikdə ittiham etmişdi [20, s.227].

Sonradan artıq mətbuat səhifələrində davam edən M.Ə.Rəsulzadə və İ.Suxartsev arasındakı kəskin siyasi polemika bəhs olunan dövrdə milli demokratlar və ümum-Rusiya sosialistlərin fikir ayrılığını və sonuncuların barışmazlığını göstərmişdi. Belə olan halda ən çətin vəziyyətdə müsəlman sosialistləri qalmışdılar. Onların əsas nümayəndələrindən biri kimi M.H. Vəzirov baş verənlərə, daha doğrusu, inqilabçı-demokratlarda (sosialistlərdə) formalaşan fikrə və ümumiyyətlə, Suxartsevin baxışları timsalında inqilabçı düşüncəyə millətçiliyin qarışdırılmasına laqeyd qala bilməmişdi. O, Suxartsevi Yelizavetpol, Şamxor, Muğan, Lənkəran və Bakı vəğzalında qanlı hadisələrə ruslara və müsəlmanlara qarşı məqsədli və qərəzli hərəkat kimi baxmamağa çağırırmışdı. Müsəlmanlar arasında sosialistlərin tərəfdarlarının artdığını göstərən Vəzirov Suxartsevi “müsəlman zəhmətkeşlərin əhvali-ruhiyyəindən xəbərsiz

olmaq”da qınamış və sosialistlərin müsəlmanlara inamsızlığını, həmçinin onlarla rəftarda yol verdikləri ehtiyatsızlıqların müsəlman sosialistlərin işinə mane olduğunu bildirmişdi [27]. Qeyd etmək lazımdır ki, çıxışlarında aydın şəkildə “Yaşasın muxtariyyət və beynəlxalq həmrəylik” şüarları səsləndirən Vəzirovu sosialistlərin özləri “müsəlman millətçilər”i kifayət qədər ifşa etməkdə, müsəlman demokratik hərəkatının sosial təbiətini düzgün açmamaqda tənqid edirdilər [34]. Bu həm də o demək idi ki, sosialistlər müsəlman partiyadaşlarını kifayət qədər yetkin və qətiyyətli sosialist hesab etmir, ciddi müttəfiq kimi qiymətləndirmirdilər. Qeyri-müsəlman sosialistlərin müsəlman sosialistlərə bu cür “ehtiyatlı” münasibətində faktiki olaraq daşnakların sosialist mərkəzləşmənin etmək istədikləri “müsəlmanlardan, türklərdən bolşevik olmaz” [24] fikri ilə uzlaşırdı.

Lakin milli demokratlarla sosialistlər arasında bir növ orta mövqə nıwmayış etdirən Azərbaycan sosialistinin bu cəhdi uğursuz olmuş və baş verənlərə münasibəti ilə Azərbaycan sosialistlərinin nə dərəcədə utopist olmalarını bir daha göstərmişdi.

“Mart hadisələri”nədək həm Bakının özündə, həm quberniyada müsəlmanlara qarşı yönələn təmayüllərin artması müsəlman əhalinin narazılığının getdikcə daha kütləvi və qəti xarakter almasına səbəb olurdu. Müsəlman əhali özünə qarşı olan münasibəti anti-müsəlman hərəkat prizmasından görərək instinktiv reaksiya verirdi. Fevralın 19-da (6 fevral) baş verən insident də bu baxımdan diqqət cəlb edir. Həmin gün Hərbi İnqilab Komitəsinin (HİK) qərarı ilə aralarında bir neçə gəmi sahibkarı həbs olunmuşdu. Onların sırasında müsəlmanlardan A.Hüseynov, H.Hüseynov, A.Quliyev və Vəliyev də var idi [51, s.41]. Müsəlman sahibkarların tutulması müsəlmanlara qarşı atılan bir addım kimi qiymətləndirərək hadisədən həyacana düşən bir neçə min müsəlman İsmailiyyənin qarşısına toplaşmış və dərhal həbs olunanların azad edilməsini tələb etmişdi [41; 49, v.30]. Qeyd etmək yerinə düşər ki, müsəlman sahibkarlara məxsus gəmilərdə bir qayda olaraq daha çox müsəlmanlar çalışırdılar [30, s.54].

İsmailiyyə binası qarşısında olan mitinqi idarə edənlər qazı Mir Məmməd Kərim Cəfərzadə, Hacı Mir Möhsün və Partiyalararası Komissiyanın sədri M.Y.Mehdiyev (“Rusiyada Müsəlmanlıq”) daha mühafizəkar təbəqəni təmsil edirdilər. Lakin həmin vaxt M.Ə.Rəsulzadə, M.H.Vəzirov, B.Aşurbəyov (“Rusiyada Müsəlmanlıq”) və başqaları narazı kütlənin qarşısına çıxmış və beləliklə, müxtəlif təmayüllü Azərbaycan siyasi xadimlərinin birgə səyi ilə əhalini sakitləşdirməyə nail olmuşdular. Vəziyyət barədə qızgın müzakirələrdən sonra burada kobud və zorakı həbslərə qarşı etiraz olaraq qətnamə qəbul edilmiş və Partiyalararası Komissiyaya müsəlmanların bu etirazını Bakı Sovetinə çatdırmaq həvalə olunmuşdu. Eləcə də mövcud vəziyyətdə bu cür mitinqlərin ciddi fəsadlar verə biləcəyi nəzərə alınaraq (Başqa sözlə, təxribatçılara öz

əməlləri üçün bəhanə verəcəyini nəzərə alaraq – A.Ə) bundan sonra ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən yox, yalnız sözügedən komissiya tərəfindən mitinqlərin təşkil olunması qərarlaşdırılmışdı. Mitinqdə həmçinin ayrı-ayrı bolşeviklərin antimüsəlman xarakterli çıxışları etdiyinə diqqət cəlb edilmiş və müsəlmanların bunun qarşısını almaq üçün tədbirlər görməsi də tələb olunmuşdu. Aydın idi ki, müsəlman əhalinin şəhərdə baş verənlərdən ciddi şəkildə narazı olduğundan şəhərdə hökm sürən ab-hava dəyişməsə, hər vaxt belə çıxışlar təkrarlana bilərdi.

Müsəlmanlara qarşı təxribatçı əməllərdən biri rus ordusu əsgərləri tərəfindən silahların müsəlmanlara satılması idi. Müsəlmanlar özlərini müdafiə etmək məqsədi ilə məntiqli olaraq, bu silahları əldə etməyə çalışırdılar. Halbuki şəhərdə olan HİK-in qərarına görə rus ordusu əsgərlərindən silah alınması qadağan edilmişdi [10]. Müsəlmanların bəha qiymətə əldə etdikləri silahlar sonradan elə həmin əsgərlərin xəbərçiliyi ilə müsadirə olunaraq onların özlərinə qaytarılırdı. Müsavat partiyası bu məsələyə diqqət yetirərək müsəlmanları belə bir təxribata uymamağa çağırırdı [10].

Həmin dövrdə şəhərdə mütəmadi hala çevrilən gecə atışmaları müsəlmanlara qarşı hər hansı bir təxribatçı hərəkətə imkan yarada bilərdi. Xüsusən, əhalinin daha mühafizəkar baxışlı, bununla bərabər, siyasi cəhətdən qeyri-yetkin və ənənəvi həyat tərzini dəyişməyə meyilli olmayan hissəsinin təxribatlara uyması ehtimalı daha böyük idi. Müsavat və İttihad partiyaları əhalinin bu qrupunun da fəaliyyətinə nəzarət etməyə çalışırdı. Onlar Novruz-qabağı çərşənbələrdə müsəlmanların ənənəvi atəşfəşanlığının doğuracağı fəsadları qabaqcadan görmüş və fevralın 20-də müsəlmanlara müraciət edərək əhalini sayıq olmağa çağırırdılar [9]. Müsavat partiyası şəhər milis sahələrini bu barədə qabaqcadan xəbərdar edərək 50-dən artıq üzvünü bir gün öncə şəhərin məhəllələrinə göndərmiş və müsəlmanlar arasında iş apararaq gözlənilən təxribatın qarşısını almağa müvəffəq olmuşdu [7].

Müsəlmanların narazılığını yaradan digər bir hadisənin doğuracağı fəsadların qarşısını isə müsəlman sosialistlərin atdığı addımlar almışdı. Martın 10-da (fevralın 25-də) Müsəlman Hərbi Qərargahı müsəlman diviziyasını təşkil etmək üçün Tiflisdən Bakıya gəlmişdi [8]. Tərkibinin böyük əksəriyyətini züvabzabıtları təşkil edən heyətə general X.Talışinski başçılıq edirdi. Bakı Soveti İK-nın sərəncamı ilə heyət üzvləri və X.Talışinskiyə həbs edilməsi müsəlman əhalinin ciddi narazılığına səbəb olmuş və təxribatların törədilməsinə münbit şərait yaranmışdı. Müsəlmanları sakitləşdirmək üçün N.Nərimanov və M.H.Vəzirov Sovet qarşısında ona zəmin durmuş X.Talışinskiyə azad edilməsinə nail olmuşdular. Bu addıma görə İ.Suxartsev N.Nərimanova irad tutduqda o, *“...mən generalı azad etmək istəmirəm, yoxsulları fəlakətdən qurtarmaq istəyirəm”* [35] demişdi. Başqa sözlə, hümmətçi Nərimanov narazılığın qanlı insidentə çevriləcəyini gördüyündən bu addımı atmışdı. Sonradan bu zəminlik

dən imtina etsələr [45] də, həmin vaxt onların bu addımı əhalini sakitləşdirmişdi.

Müsavat partiyası belə bir hadisədən sonra yeni insidentin ola biləcəyini nəzərə alaraq və Azərbaycan milli demokratik qüvvələrinin məram və məqsədlərini bir daha sosialistlərə bəyan etmək niyyəti ilə martın 11-də özünün bütün təşkilatlarının konfransını çağırmışdı. 500 nəfəri fəhlə olmaqla 700 nəfərin iştirak etdiyi bu konfransda Sabuncuda yerləşən mədən rayonunda Mərkəzi Fəhlə Soveti yaradılması, Bakı Soveti İK-nın müsavətçi fəhlələrə də qvardiyaya daxil olmaq imkanı verən 5 fevral qərarının həyata keçirilməsini, (Suraxanı istisna olmaqla müsavətçilər qvardiyalara daxil ola bilməmişdilər.– A.Ə.), müsəlmanlara yeni yaranmaqda olan beynəlmiləl qırmızı alaylara yazılmaq təkliflərini nəzərdə tutan maddələrinin daxil olduğu qərar qəbul edilmişdi [35].Müsavat rəhbərliyi bununla bolşeviklərə və Bakı Sovetinə müsəlmanların hərbi işdə iştirakının zəruriliyini, müsəlman hərbi hissələrinin məhz asayiş qorumaq, müsəlman əhalinin mühafizəsini təşkil etmək məqsədi daşdığıını anlatmağacəhd etmişdi.

Bakıda “Mart hadisələri” öncəsi qəzalarda vəziyyətin gərginləşməsi şəhərdə müsəlman əhalinin əhvali-ruhiyyəsinə ciddi təsir edərək narahatlığını artırırdı. Qəzalardan Bakıya gələn həyacanlı xəbərlər müxtəlif milli qruplar və təbəqələr tərəfindən müxtəlif cür qəbul olunurdu. İnqilabi mətbuatın yaydığı əksər belə xəbərlərdə qəzalarda xristian əhalinin məhv edilməsi və Bakı Sovetinin qəzalarda müsəlmanlarla mübarizə üçün Lənkərana və Şamaxıya hərbi qüvvə göndərməsi bildirilirdi. Verilən xəbərlər xristian əhalini narahat edirdisə də, müsəlman əhalinin də qəzəb hissələrini coşdururdu.Çünki rus və ermənilərdən ibarət dəstələr məhz müsəlmanları cəzalandırmaq üçün oraya göndərilirdilər. Bunlardan narahat olan müsəlman əhalinin sərt reaksiyası təbii idi.Mövcud vəziyyətdə müsəlman sosialistlərin və milli qüvvələrin nümayəndələri yerli müsəlman təşkilatları sayıqlığa çağırır və mümkün qədər məlumatlandırırırdılar.Partiyalararası Komissiyadan (həm də komitə kimi yazılır –A.Ə.) S.M.Əfəndiyev (hümmətçi) martın 25-də (12 mart) Şamaxı Müsəlman Şurasının sədri T.Xudaverdiyevə və onun müavini S.Həsənova oraya 1200 nəfərlik dəstənin göndərilməsi barədə xəbər vermişdi[54, s.284].Vəziyyətin gərginliyini nəzərə alan Müsavat partiyasının və Partiyalararası Komissiyanın üzvləri isə martın 26 (13)-da Şamaxıya gəlmişdilər. Göründüyü kimi, təhlükə qarşısında əks siyasi cəbhələrə aid olan Azərbaycan siyasi təşkilatları – Müsavat və Hümmətin üzvləri milli təhlükəyə eyni cür reaksiya nümayiş etdirmişdilər.

Eləcə də, “Mart hadisələri”zamanı da müxtəlif təmayüllü Azərbaycan siyasi qüvvələrinin təmsilçilərinin genişxalq kütlələrinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ciddişəy göstərdikləri məlumdur. Həm sağ, həm sol siyasi qüvvələr “Evelina” gəmisində olan müsəlman hərbiçilərin tərksilah edilməsinin nə ilə nəticələncəyini görərək məhz silahların qaytarılması üçün çalışırdılar. Həmin

vaxt şəhərdə olan müsavətçilər dərhal Sovetə nümayəndə göndərərək danışıq aparmışdılar. Digər tərəfdən isə Nərimanov Şaumyanı öz evində təşkil etdiyi görüşə dəvət etməklə, onu müsəlmanlara qarşı hər hansı addımdan çəkəndirməyə çalışmışdı. Hər iki təmayülə aid Azərbaycan siyasi qüvvələri mövcud şəraitdə ilk növbədə xalqın xilasını düşünürdülər. Lakin ideoloji cəhətdən ayrı-ayrı düşürgələrdə olan bu qüvvələr əməli addımlarda daha irəli gedə bilməzdilər.

Nəticə. Beləliklə, hesab etmək olar ki, 1917-1918-ci illərdə Bakıda hadisələrin gedişinə sosialistlər tərəfindən aparılan antimüsəlman siyasi təbliğat, eləcə də müxtəlif siyasi, milli qrupların təxribatçı hərəkatları ciddi təsir etmişdi. Fevral inqilabından sonra müsəlmanların silahlanması barədə ilk növbədə ermənilər tərəfindən yayılan şayiələr tərkibində qeyri-müsəlmanların mütləq əksəriyyət təşkil etdikləri sosialistlərin müsəlman əhalinin inqilabi dəyişiklikləri qəbul etmək istəməsi fikrləri ilə vəhdətdə antimüsəlman təbliğata zəmin yaradırdı. Müsavat partiyasının inqilabi-demokratik hərəkatda varlığını qəbul etmək istəməyən sosialistlər, ələlxsus, bolşeviklər inqilabi maraqlarından çıxış edərək müsəlman milli burjuaziyası və mülkədarları hədəfə alsalar da, ilk növbədə ermənilər tərəfindən yayılan şayiələr bütünlüklə müsəlman əhalini hədəfə çevirirdi. Bu zaman onların ritorikasında ortaqlıq olan “müsəlman” ifadəsi idi. Bu məqam ictimai-siyasi mühitdə o qədər qabarıq idi ki, hətta müsəlman sosialistlərin narahatlığına səbəb olmuşdu. Lakin hələ sosializm barədə romantik fikirlərdə olan müsəlman sosialistlər baş verənlərdə sosialistlərin rolunu görməsi mümkün deyildi.

Fevral inqilabından sonra müxtəlif amillərin cəmləşməsinin nəticəsi olaraq təxribatçılıq dalğası bütün Rusiyanı bürümüşdü. Bakı quberniyası ərazisində təxribatçı hərəkatların vüsət alması sosialistlərin antimüsəlman mövqeyi və erməni amilinin mövcudluğu ilə bağlı idi və Bakıda “Mart hadisələri”nə qədər dəfələrlə bu özünü biruzə vermişdi. Bütün bunlar dövrü mətbuatda geniş şəkildə öz əksini tapmışdı.

Mövcud vəziyyət öz növbəsində milli qüvvələr və müsəlman sosialistlərin fəaliyyətinə təsir etmişdi. Doğrudur, ideoloji baxımdan bir-birinə zidd mövqedə olan bu qüvvələr üçün xalq anlayışı eyni mənə kəsb etmirdi. Müsavətçi xadimlər xalqın bütün təbəqələrinin vəhdətindən bəhs edirdisə, müsəlman sosialistlərin ritorikasındakı “xalq” anlayışı ilk öncə onun zəhmətkeş kütləsi demək idi. Lakin nəticə etibarilə, mövcud antimüsəlman əhvali-ruhiyyənin hakim olduğu şəraitdə müsəlman sosialistlərin –eserlərin və hümmətçilərin nümayəndələrinin atdıqları addımlar ümumən, müsəlman əhalinin təhlükəsizliyi baxımından əhəmiyyət daşıyırdı. İki – milli və sosialist düşürgələrdə yer alan azərbaycanlılar arasında ziyalıların mühüm yer tutması və burada sosialistlərin təbliğ gətirdiyi sinfi mübarizə ideyalarının zəifliyi də öz

növbəsində mövcud vəziyyətdə oxşar davranışını şərtləndirən amillərdən biri idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Açıq sütunlar // Açıq söz. – 1918, 4 fevral, № 672.– s.3.
2. Axundzadə, S.Mart hadisəsi 1918-ci il yaxud Nuru Paşanın Bakını işğal etməsi. Bakı: Turan, 1919. (Aşırılı, A.31 mart soyqırımını 1918-1920-ci illər mətbuatında –Bakı: Elm və Təhsil, 2011 kitabından s.54–71.
3. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımını: Sənədlər toplusu. [üç cildə]. c.2. 1-ci hissəsi. Gəncə quberniyası – Bakı: Çarşoğlu, 2010. – 458 s.
4. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımını: Sənədlər toplusu. [üç cildə], Xatirələr. – Bakı: Çarşoğlu, c.3 – 2010– 448 s.
5. Azərbaycan tarixi: [7 cildə] (1900 –27 fevral – 1920) – Bakı: Elm, c.5, –2001. – 672 s.
6. Bakı xəbərləri // Açıq söz. – 1918, 1 fevral, № 670. – s.4.
7. Bakı xəbərləri // Açıq söz. – 1918, 22 fevral, № 688.– s.3.
8. Bakı xəbərləri // Açıq söz. – 1918, 26 fevral, № 691.–s.2.
9. Bakı müsəlmanlarının nəzərinə // İttihad.– 1918, 20 fevral, № 64 – s.1.
10. Bu da bir növ fitnə // Açıq söz.–1918, 20 fevral, № 686. – s.4.
11. Əzimov, H. İncilab əsgərləri– Bakı: Azərənşr,–1978. – 104 s.
12. Firqə həyatı // Hümmət. –1918, 23 yanvar, № 28. –c.3.
13. Qafqaz xəbərləri // Açıq söz. – 1918, 14 yanvar, № 654. – 3.
14. Qanlı faciədən 4 saat qabaq // Hümmət. – 1918, 1 aprel, № 36. –c.3
15. Qəzalarda nə baş verir? // Açıq söz.– 1918, 5 fevral, № 673.– s.2–3.
16. Mart hadisəyi ələmiyyəsinin müxtəsər tarixçəsi // Azərbaycan.- 31 mart,№ 147. - s.2-3.
17. Milli Şurada // Açıq söz. –1918, 14 yanvar, № 654. –c.2.
18. Hərc və mərcə qarşı // Açıq söz. – 1918, 11 fevral, № 678. – s.2 –3.
19. Rəsulzadə, M. Ə. Əsərləri. 1917– aprel 1918 – Bakı: Qanun nəşriyyatı,– c. 4.– 2013. – 456 s.
20. Şaumyan, S. Seçilmiş əsərləri [2 cildə]. – Bakı: Azərənşr, – c. 2, – 1978. – 487 s.
21. Şaumyan müraciəti haqqındəbir müləhizə // Açıq söz. – 1918, 12 fevral, № 79. – s.1 –2.
22. Üskü çərşənbə günü // Açıq söz.– 1918, 20 fevral, № 686. –s.4.
23. Zaqafqaziya müsəlman kəndli əhalisinə // Açıq söz.– 1918, 9 fevral № 77. – s.1.

24. Арамян, А. Об организации боевой дружины в 1917 г. //Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsi İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA)fond268, siyahı 23, iş 36.
25. Ахмедов, А. Национальное движение, партии и общественные деятели Азербайджана в 1918-1925 годах глазами очевидца. –Баку: Нурлан,–2006, 112 с.
26. В мусульманском комитете // Каспий. – 1917, 28 ноября, № 260.–с.6.
27. Везиров, М.Г.Довольно! // Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района. –1918, 17 февраля, №27.-с.1.
28. ВоспоминанияМамедханова// ARPIİSSA fond 268, siyahı 23, iş 406,–v.8.
29. Гасанлы, Дж. Русская революция и Азербайджан: Трудный путь к независимости.1917-1920, Москва, РОССПЕН.–2011.
30. Гусейнова, Д. Рабочие-моряки Каспия (90-е годы XX -1907 г.)– Баку: ЭЛМ, – 1981.
31. К передаче Ханского дворца во владение Мусульманского Археологического Общества // Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района. –1917, 28 декабря, №219.–с.3.
32. К событиям на Закавказскойжелезной дороге// Баку. –1918, 20 января, №.15.–с.3
33. Кавказские империалисты // Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района.–1917, 8 декабря, №203.– с.2.
34. Лер, А. Везиров о задачах мусульманской демократии // Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района. –1917, 28 декабря, №219.–с.1.
35. Местная жизнь: В партии (Мусават) // Наш голос . – 1918, 15 марта, № 55. – с.4
36. Местная хроника. Возвращение армян-солдат // Баку.– 1918, 4 февраля, №.27 –с.3.
37. Местная хроника. Охрана линии Баку–Елизаветполь// Баку. – 1918, 28 января, №.22.–с.2.
38. Местная хроника. Русский национальный совет // Баку. –1918, 28 января, №.22.– с.3.
39. Местная хроника. Русский национальныйполк // Баку. –1918, 14 февраля, № 35. –с.3.
40. Местная хроника. Русский национальныйполк на Мугани // Баку.– 1918, 23 февраля, №43.– с.2.
41. Митинг мусульман в «Исмаилие» // Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района. – 1918, 24 февраля, № 33.–с.2.
42. Митинг мусульман// Наш голос.– 1918, 18 января, № 10.– с.3.

43. Нападение на окопников // Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района.–1918, 12 января, №8 (230) –с.2.
44. Нариманов,Н.Н.Избранные произведения [в 3-х томах] 1918–1921.–Баку: Азернешр, т.2.– 1989.– 768 с.
45. Отказ от поручительства за генерала Талышинского// Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района. –1918, 26 марта, №278.–с.2.
46. Письмо М.Эфендиева в редакцию // Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района.– 1918, 17 января, №.12– с.4.
47. По поводу письма Эфендиева// Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района, 1918, 21 января, №16.
48. Постановление Военно-Революционного Комитета // Бакинский рабочий. –1918, 9 марта, № 44. –с.1.
49. Работа А.П.Челяпина «Кавказский фронт, Закавказское правительство и партии Закавказья» // ARPIİSSA fond 268, siyahı 20, iş153.
50. Расулзаде, М.Э. Наше самоопределение и Бакинские большевики // Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района. – 1918, 15 февраля, №26.-2.
51. Рустамова, Дж. Национальная буржуазия в период Азербайджанской Демократической Республики– Баку: Мутарджим, – 2007. – с.41.
52. Рустамова-Тогида, С. Бесценный документ о мартовских событиях 1918 г. В Баку: Записи Али Мардан бека Топчибашева //Strateji təhlil. – 2017,say 1-2(19-20)– с.25-57.
53. Рустамова-Тогида, С. Март 1918 г. Баку. Азербайджанские погромы в документах. –Баку: 2009.–864с.
54. Рустамова-Тогида, С. Шемаха. Март-июль 1918 г. Азербайджанские погромы в документах. т.1, Город Шемаха. –Баку: Рустамова-Тогида, С. – 2013, –с.276.
55. Собрание рабочих мусульман // Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района.– 1918, 17 февраля, №, 27(249).– с.3.
56. События в Елизаветполе и на Закавказской железной дороге// Баку. – 1918, 3 января, №.1.–с.3.
57. Стенограмма вечера воспоминаний участников гражданской войны на Мугани и Ленкорани. 1932 г. // ARPIİSSA fond456, siyahı18, iş 33.
58. Стенограмма вечера воспоминаний участников гражданской войны на Мугани и Ленкорани. 1931 г. // ARPIİSSA fond 456, siyahı18, iş 30.
59. Стенограмма воспоминаний т.Кадырлы о работе организации «Гуммет» Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı: Sənədlər toplusu. [üç cildə], Xatirələr. – Bakı: Çarşıoğlu, с.3 – 2010s.118-137.

60. Сухарцев, И. Мой ответ Расулзаде // Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района. -1918, 15 февраля, №26. – с.2.
61. Халил Ибрагим. Пусть факты говорят // Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района. –1918, 25 января, №.19(241) – с.3.